

LES RUÏNES DE SANT PERE DELS VILARS (ESPOLLA, ALT EMPORDÀ) I LES ESGLÉSIES ALT-MEDIEVALS DE PEDRES I FANG

PER

JOAN BADIA-HOMS
BENJAMÍ BOFARULL GALLOFRÉ
ENRIC CARRERAS VIGORÓS
MIQUEL-DÍDAC PIÑERO COSTA
PERE GAY FUMADÓ*

Sobre la probable existència d'una església antiga dedicada a sant Pere, al veïnat dels Vilars, al vessant empordanès de l'Albera (municipi d'Espolla), en teniem només indicis per la toponímia, però cap notícia documental concreta.

En el "Diccionario" de Pascual Madoz (publicat l'any 1845), a l'article sobre Espolla es llegeix que el cens d'aquesta vila, juntament amb Sant Pere dels Vilars, era de 149 veïns i 773 ànimes.¹

Sense cap mena de dubte, amb el nom de Sant Pere dels Vilars es designava el petit poblat que actualment s'anomena, simplement, els Vilars. Com és lògic, el nom esmentat per Madoz ens feia pressuposar que havia existit una església o capella, més o menys antiga, que l'hauria originat.

Erem conscients de la fiabilitat de les notícies aportades per Madoz, almenys pel que fa a Catalunya. A desgrat d'això, en no trobar documentació ni rastres de tradició oral, hauríem pensat que es podia tractar d'una confusió

* Tots els autors són membres del Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional (GESEART).

¹ Pascual MADDOZ, "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar", Madrid, 1845. Reproducció facsimilar per Curial, Barcelona, 1985: Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó, vol. I, pàg. 501.

amb el lloc homònim de Sant Pere dels Vilars del terme de Maçanet de Cabrenys.

Coneixiem, però, un altre topònim de la rodalia d'Espolla que era ben esclaridor: el Pla de Sant Pere. Havia estat citat en un estudi arqueològic publicat l'any 1931.² El Pla de Sant Pere és, en realitat, un petit altiplà, situat per damunt de l'agrupament de masies dels Vilars d'Espolla, vora el Collet de les Morelles, en els replans inferiors del vessant oriental del Castellar Petit per on passa el camí antic que porta al paratge de la Verna.

Les prospeccions o recerques, fetes de manera exhaustiva tant al nucli dels masos dels Vilars com al Pla de Sant Pere i el seu entorn, havien resultat infructuoses. Però, finalment, dos de nosaltres (E. Carreras i M-D. Piñero), entre l'hivern i la primavera del 1993 vàrem localitzar i identificar les restes de l'església que cercàvem, en un indret una mica allunyat vers llevant, prop del riu Orlina, dins la mateixa rodalia dels Vilars.³

Es pot ben dir que la "descoberta" no ha pas estat producte de cap casualitat. És el fruit d'insistents treballs de camp, sota el convenciment de l'existència de l'església medieval de Sant Pere dels Vilars, malgrat el silenci de les fonts històriques conegudes. Teniem present alguns exemples d'esglésies pre-romàniques i romàniques encara conservades, de les quals es desconeixen notícies d'època medieval. Sense sortir de l'Alt Empordà podem esmentar Sant Martí del Forn del Vidre i Sant Pere del Pla de l'Arca (terme de la Jonquera, a la mateixa serra de l'Albera) o Sant Julià del Mas Sala (terme de Sant Mori).⁴

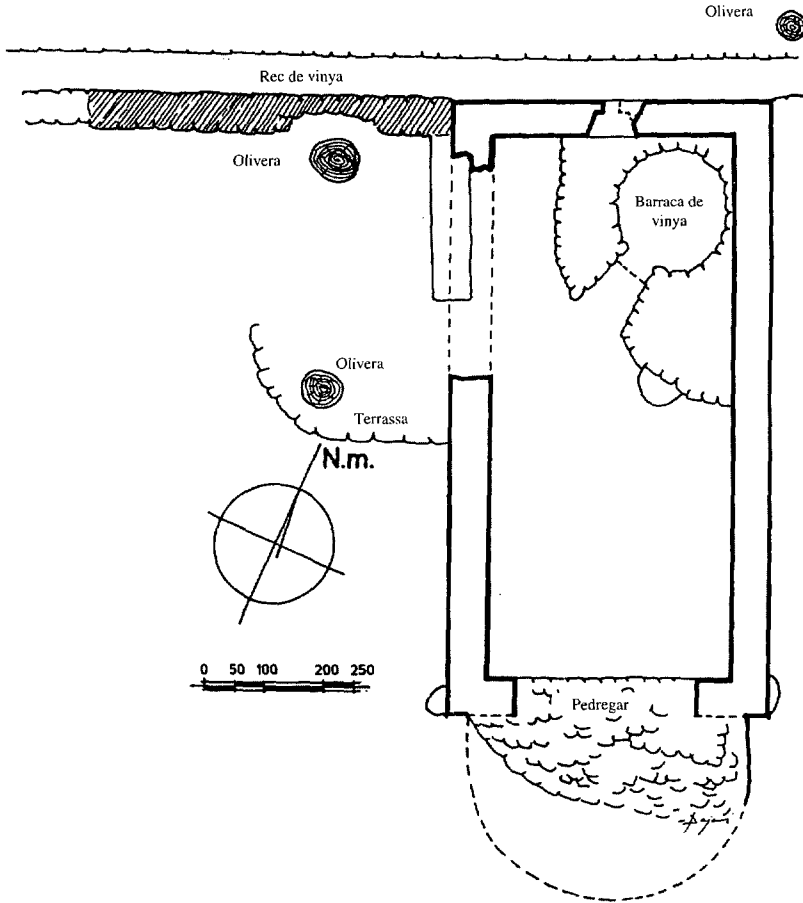
El lloc dels Vilars es troba esmentat, molt probablement, a l'acta de consagració de l'església propera de Sant Martí de Baussitges, de l'any 946.

² Lluís PERICOT GARCÍA-Maties PALLARÈS, "La primera Edat del Ferro. Sepulcre hallstàtic dels Vilars (Espolla)", *Annals de l'Institut d'Estudis Catalans* 1921-1926, vol.VII, Barcelona, 1931, pàg.61.

³ El 25 de gener de 1993 vàrem observar les ruïnes des de lluny. Les visitàvem per primera vegada el 20 d'abril del mateix any, juntament amb el nostre col·laborador Carles Alonso Caballero, conegut per Carriel, habitant del veïnat dels Vilars. Posteriorment han estat visitades, per a l'estudi i planimetria, per part de tot el grup.

⁴ Joan BADIA HOMS, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol.II-B, Diputació de Girona, 1981, pàg. 204-206; vol.II-B, 1981, pàg. 297-299, i notes a la segona edició, vol.II-B, 2a edició, Diputació de Girona, 1985, pàg. 560 i 614.

Catalunya Romànica, vol.IX: "Empordà II", *Enciclopèdia Catalana*, Barcelona, 1990, pàg. 508-509, 516-517, 828-829.

SANT PERE DELS VILARS D'ESPOLLA
ALT EMPORDÀ

GESEART

El text, que s'havia transmès per un trasllat de l'any 1269, avui perdut, va ésser recollit al segle XIX per Josep Antoni de Nouvilas en un manuscrit que també és extraviat. La còpia, defectuosa i força deformada, fou publicada per Antoni Balmanya, el recordat mestre d'Espolla, i per altres autors, a la penúltima dècada del segle XIX.⁵ Entre els delmes concedits pel bisbe de Girona a la parròquia de Baussitges l'any 946, hi ha els de *Valle Bone de Gentis cum fines vel terminos suos de Villaribus* i també els del *villare qui dicitur Villares superiores*. El segon lloc, sobretot, entenem que es pot identificar amb els Vilars d'Espolla, amb moltes possibilitats d'encert. No s'esmenta, però, cap església.

Així doncs, l'existència d'una antiga església de Sant Pere, al lloc dels Vilars del terme d'Espolla, només ens ha estat coneguda indirectament per la toponímia i per l'obra de Pascual Madoz. Cal tenir en compte l'estreta relació d'aquest polític liberal i personatge il·lustrat amb Catalunya.⁶ Per al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar", disposa d'infinitat de col·laboradors, erudits afins a les seves idees polítiques i filosòfiques, molt sovint els cacics comarcals, il·lustrats i liberals. A l'Empordà sens dubte l'informaren els Maranges de l'Escala i Ramon Roger de Maçanet de Cabrenys. Carles Fages de Climent ha explicat els contactes amb Pascual Madoz del seu avantpassat, el diputat liberal Enric de Climent i Vidal, de Castelló d'Empúries.⁷ Varen mantenir, durant molts anys, una ferma amistat, col·laboració política i abundant correspondència; ambdós eren francmaçons.

No és gens agosarat suposar que moltes notícies precises del "Diccionario" de Madoz referents a l'Empordà, com el topònim avui oblidat de Sant Pere dels Vilars, provenen de les informacions d'Enric de Climent.

⁵ Antoni BALMANYA, Acta de la consagració de la iglesia de St. Martí de Bausitjas, "Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques", vol.III, 1879, Barcelona 1887, pàg. 227-231.

Juan AVILÉS ARNAU, Baucijes, per Fidel Fita i Juan Vilanova, "Boletín de la Real Academia de la Història", vol.XVII, Madrid, 1890, pàg. 128-135.

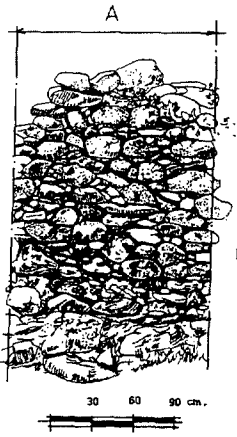
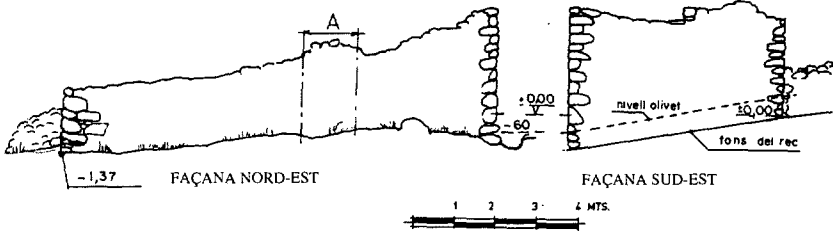
⁶ Casimir MARTÍ, Madoz, Pascual, "Gran Enciclopèdia Catalana", vol. 9, Barcelona, 1976, pàg. 417-418.

Antoni PLADEVALL, Pròleg a l'edició facsímil dels "Articles sobre el Principat de Catalunya..." del "Diccionario..." de Pascual Madoz, Barcelona, 1985.

Albert MANENT, Madoz, un governador civil il·lustrado, "La Vanguardia", Barcelona, 5 de novembre de 1985, pàg. 5.

⁷ Carles FAGES DE CLIMENT, Climent, Barcelona, 1933; reedició: Olot, 1969.

LES RUÏNES DE SANT PERE DELS VILARS I LES ESSLÉSIES ALT-MEDIEVALS DE PEDRES I FANG

DETALL DEL
PARAMENT

FAÇANES DE L'ESGLÉSIA DE
SANT PERE DELS VILARS D'ESPOLLA
1993

GESEART

VISTA FAÇANA SUD-OEST

LES RESTES DE L'ESGLÉSIA DE SANT PERE DELS VILARS

Situació

Hem localitzat les ruïnes de l'església a cosa de 1,25 km a llevant del nucli del veïnat dels Vilars, el reduït grup de masos que centra el lloc, que era, en realitat, un antic hàbitat majoritàriament dispers per una extensa rodalia.

L'edificació es troba en un indret una mica amagat, almenys actualment, entre la font de Cadecars i l'Orlina, a uns 50 m del marge dret d'aquest riu, al pendent poc acusat d'un serrat que és esglaonat per feixes d'un oliverar.

Per arribar-hi des d'Espolla cal agafar el camí del coll de Banyuls, el qual, fins al Molí de la riera de Sant Genís és anomenat Camí del Molí. Fets 2,35 km i després de passar el gual del córrer dels Vilars, a la font de Cadecars, i el gual de la riera de la Font, s'ha de seguir, a la dreta, un camí que voreja el marge de la riera de la Font, en uns 250 m. Força abans de la confluència d'aquest rieral amb l'Orlina, cal travessar-lo. A poca distància del seu marge dret hi ha les ruïnes.

Avui el paratge és anomenat les Vinyes del Molí, signe evident que antigament s'hi havia conreat la vinya, malgrat l'aspecte vetust de les oliveres que hi arreen. Les ruïnes són conegudes popularment pel Mas i, pels més enterats, per Mas de les Granyotes, nom que figura al Registre de la Propietat.⁸

Les restes de construcció evidencien que ja fa segles els murs que restaven de l'església s'aprofitaren per bastir-hi un petit mas o borda. L'habitable també s'abandonà i s'enrunà fa molt temps, ja que al seu interior es construí una barraca de conreu amb les pedres caigudes.

La construcció

Les ruïnes presenten, essencialment, vestigis d'una església d'una sola nau amb un absis. L'orientació és al SE. Rastres de l'habitable posterior, la barraca agrícola i un claper o pedregar, emmascaren les restes d'aquesta edificació originària.

⁸ Sobre la forma dialectal *granyota* (*granota*):

A.M. ALCOVER, F. de B. MOLL, Diccionari català-valencià-balear, t.VI, Barcelona, 1986, pàg. 383.

Joan COROMINES, Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana, vol. IV, Barcelona, 1984, pàg. 615-616.

Fig. 1. Sant Pere dels Vilars d'Espolla. Restes de la capçalera i pedregar. Foto: E. Carreras.

Fig. 2. Sant Pere dels Vilars d'Espolla. Façana de ponent. Foto: E. Carreras.

Era una esglésiola de petites dimensions: uns 13 m de llargada total, dels quals 9,50 m corresponen a la nau, que té una amplada de 4,65 m (mides interiors).

A tot l'entorn de l'edifici es va rebaixar molt el terreny quan es varen fer les feixes de conreu. Actualment els murs antics estan descalçats per sota del seu nivell originari. Això ha provocat, en part, l'enrunament d'alguns sectors, principalment la capçalera, que és la part més destruïda, gairebé desapareguda.

En efecte, avui només és visible un curt fragment del mur de l'absis en el seu costat de tramuntana, just en el punt d'unió amb la nau. Aquest tram de mur, de només uns 2 m de llargada, és suficient per comprovar que l'absis era de planta semicircular, lleugerament ultrapassada.

Un gran pedregar ocupa l'espai interior de l'absis. Si hom enretirés el munt de pedres soltes, probablement quedarien al descobert elements avui amagats d'aquest sector de capçalera del temple. Tanmateix, hem pogut esbrinar que subsisteixen les bases dels dos pilars rectangulars i adossats d'un arc triomfal que comunicava el presbiteri amb la nau.

La nau, rectangular, manté els murs gairebé en tot el seu perímetre, però en alçada irregular, màxima d'uns 3 m al NW. La façana de migdia, vers el seu extrem occidental, té un únic fragment del tot desaparegut, d'uns 3 m de llarg, substituït per una paret corresponent a l'època de l'habitable. No hi ha dubte que en aquest punt hi havia la porta d'entrada de l'església, de la qual desgraciadament no queden rastres pel motiu esmentat.

En el frontis o façana de ponent, relativament ben conservada, es pot comprovar que no hi havia cap entrada. La seva única obertura era una petita finestra d'una sola esqueixada i escanyament a l'extrem extern, de la qual ha quedat la base dels muntants, just per ésser identificada sense dubtes. Es l'única obertura de l'església que es pot reconèixer, ja que el mur del costat nord de la nau era completament opac, igualment que a la majoria dels temples medievals del país.

L'església va ésser bastida amb blocs de pedres i alguns rierencs més aviat grans, sense treballar en absolut, o bé només escantonats. Es col·locaren força ben ajustats amb l'ajut de nombrosos rebles. L'aparell té un aspecte de marcada rusticitat. S'emprà el granit i la pissarra de la mateixa contrada i algun fragment de quarsita. Per a les cantonades s'utilitzaren blocs de granit de considerable volum, que varen ésser trencats simplement a cops de martell, fins a donar-los una forma apropiada.

Les pedres són lligades únicament amb argila o fang, que apareix a les juntures i es pot veure a la part interna dels murs. Aquesta forma de construir

Fig. 3. Sant Pere dels Vilars d'Espolla. Restes de la capçalera i del mur nord. Foto: E. Carreras.

s'evidencia a tots els paraments antics, propis de l'església. El morter que aferma, molt superficialment, uns reduïts fragments de mur, al costat nord, correspon a les obres d'època molt tardana, quan es convertiren les restes de l'església en modest habitatge agrari.

El paviment originari de l'església és totalment destruït o soterrat.

A migdia de la construcció, a més de les parets de pedra seca de les feixes de vinya i olivar, hi ha les restes d'un mur que incideix perpendicularment a l'església, vora el seu angle SW. Es construït també amb pedres i fang. Es caracteritza per les filades de lloses estretes de pissarra que es disposen inclinades. Pel seu aspecte creiem que pot ésser coetani o poc posterior a l'església. Potser té relació amb un cementiri o sagrera. Tanmateix, aquesta hipòtesi només podria ésser confirmada mitjançant treballs arqueològics.

Consideracions cronològiques. Conclusió

És evident que ens trobem davant dels testimonis materials d'una esglésiola medieval bastida amb pedres i fang. No és només aquesta particularitat la que ens indica que es tracta d'una edificació extremadament rústega i pobra. En conseqüència es fa molt difícil apuntar-ne una possible datació.

És significativa la manca de notícies històriques conegudes. Sant Pere dels Vilars (d'Espolla) no apareix a les *Rationes Decimarum* dels anys 1279 i 1280, ni en els nomenclàtors de la diòcesi de Girona dels segles XIV-XVII. Si en alguna d'aquestes èpoques existia com a lloc de culte, era, sens dubte, una simple capella de veïnat sense rendes pròpies.

Els escassos elements de judici que ens forneixen les ruïnes, tal com han arribat a nosaltres, permeten, com a mínim, esbossar alguna hipòtesi o proposta d'aproximació. La planta semicircular passada de radi de l'absis, juntament amb l'existència d'un arc triomfal força destacat i la finestra d'un sol biaix, són elements que semblen portar-nos de manera clara vers un moment alt-medieval força reculat.

Les esglésies catalanes amb absis de ferradura (de semicercle ultra-passat o allargat) són, normalment, anteriors a l'any mil. Per posar, només, un exemple ben datat podem esmentar les absidioles de la basílica de Sant Miquel de Cuixà, que fou consagrada l'any 974. Per a l'església dels Vilars caldria pensar, per tant, en una cronologia probable de vers el segle X, sense menystenir, però, la possibilitat d'una datació encara més antiga. L'aparell, tan rústec, dels seus murs, ens recorda algunes parts d'altres temples pre-

romànics de la mateixa zona de l'Empordà i el Rosselló, com ara Santa Fe dels Solers, Sant Martí de Vallmala o Santa Maria de Torreneules.⁹

Sant Pere dels Vilars és un cas excepcional de temple alt-medieval construït amb pedres i fang o argila, encara conservat parcialment. Nosaltres només coneixem l'edifici de Puig Alt o Rocaplana, a Roses (Alt Empordà), possible temple relacionat amb Sant Tomàs de Pení, o bé amb el primitiu cenobi de Roses, a *Magrigul*, precedent de Santa Maria de Roses.¹⁰ Les restes d'edificacions civils i militars de pedra seca o de pedres lligades amb fang són, en canvi, nombroses. Nosaltres tenim en estudi un extens repertori, sobretot a l'Albera i la Serra de Rodes: "casals" o masos i castells i guaites, principalment.¹¹ El seu precedent serien els castres d'època visigòtica bastits amb la mateixa tècnica, com el de Puig Rom (Roses) i el menys conegut i molt més destruït del Castellar d'Espolla.¹²

Als poblats alt-medievals de la mateixa zona trobem sovint una església construïda amb pedres lligades amb morter, mentre les cases o habitacles del seu entorn són de pedres i fang o de pedra seca: Cidillà o Sant Romà de les Arenes (Foixà), Santa Creu de Rodes (el Port de la Selva), Sant Pere de la Cellera o dels Forquets (Argelers) i altres.

Aquestes construccions permeten pressuposar, per pura lògica, l'existència a les mateixes èpoques d'esglésies simples, de poblats rurals poc importants, bastides també amb pedres i fang. Sant Pere dels Vilars n'és una mostra.

⁹ Joan BADIA HOMS, op. cit., vol. II-A, pàg. 222-223; vol. II-B, pàg. 262-265 i Notes a la segona edició, pàg. 564 i 613.

Catalunya Romànica, vol.IX: "Empordà II" (cit.), pàg. 523-525 i 801-805.

J.BADIA, B., RIEU, B., BOFARULL, E., CARRERAS, P., GAY, M-D., PIÑERO, Santa Maria de Torreneules (arquitectura), "Catalunya Romànica", Rosselló (en premsa).

¹⁰ Joan BADIA HOMS, Les restes alt-medievals de Puig Alt (Roses), "Revista de Girona" n.70, 1975 (edició en separata)

id., L'arquitectura medieval de l'Empordà, vol. II-B (cit.), pàg. 212-215.

id., Edifici de Puig Alt o Rocaplana, a "Catalunya Romànica", vol. IX, pàg. 798-799.

¹¹ J.BADIA, B., BOFARULL, E., CARRERAS, M-D., PIÑERO, Els límits territorials dels monestirs de Sant Pere de Rodes, Sant Quirze de Colera i Santa Maria de Roses pels volts de l'any mil, treball en curs.

¹² Pere DE PALOL, Castro hispano-visigodo de Puig Rom (Rosas), "La labor de la Comisaría provincial de excavaciones arqueológicas en Gerona durante los años 1942 a 1948"; Informes y Memórias n. 27, Madrid, 1952, pàg. 163-182.

Joan BADIA HOMS, L'arquitectura..., vol. II-B: Notes a la segona edició, 1985, pàg. 556.

J.BADIA, B. BOFARULL, E. CARRERAS, M-D. PIÑERO, El patrimoni cultural, històric i monumental, dossier "Rèquiem per l'Albera", a "Revista de Girona", n. 117, juliol-agost 1986, pàg. 43, publicat en separata a "Jornades d'Estudi de l'Albera", la Jonquera, octubre de 1986.

És ben conegut que Eduard Junyent interpretava que algunes esglésies fetes *ex luto et lapidibus*, segons expressió de documents anteriors al segle X, eren construccions enterament de fang. És a dir, de paret de tàpia, seguint una tradició de construir romana que ja esmentaven Plini el Vell (*Historia Naturalis*); Vitruvi, en el tractat *De Architectura*, i Isidor de Sevilla, a les *Etimologies*. Cita, expressament, el cas de la primitiva església de Sant Germà, del monestir de Cuixà, la qual consta que era de fang i pedres, i que, consagrada el 854 “va durar tot un segle”.¹³

Sense voler contradir les opinions del recordat Dr. Junyent; és a dir, sense negar la possible, però no demostrada, existència d'esglésies de tàpia en alguns llocs, als segles VIII-X, pensem que les ruïnes de Sant Pere dels Vilars permeten, com a mínim, una certa reconsideració del tema. Resta clar que existien esglésies pre-romàniques amb aparell de grans pedres lligades amb argila. Podien ésser aquestes les fetes *ex luto et lapidibus* dels documents?

Per raons òbvies, amb prou feines n'ha quedat algun vestigi. El cas de Sant Pere dels Vilars l'hem de considerar, com dèiem, ben excepcional. Tenim motius per suposar que les esglésies pre-romàniques aixecades amb més pobresa de mitjans, a base de pedres lligades amb fang, coexistiren amb altres temples construïts amb pedres i morter de calç, dels quals s'han conservat, fins avui, nombrosos exemples.

¹³ Eduard JUNYENT, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Curial/Abadia de Montserrat, 1983, pàg. 212-214.